

Г.Г.Єфіменко*

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ ЩОДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1918–1919 рр.)

У статті розглядаються економічні відносини радянської України з Кремлем. Підкреслюється, що економіка радянської України в 1918–1919 рр. не існувала окремо від загальноросійської. На основі архівних джерел уперше в історіографії детально аналізуються дві спроби українського радянського керівництва запровадити власну грошову одиницю та причини категоричного заперечення Кремлем таких намірів. Акцентовується увага на тому, що саме завдяки економічному визиску українського села Кремлю вдалося зберегти власну диктатуру в Росії та поширити свою владу на інші регіони колишньої Російської імперії. Наголошується, що більшовики України почали усвідомлювати несправедливість нерівноправних економічних відносин радянської України з центром.

* Єфіменко Геннадій Григорійович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Унаслідок стрімкого економічного розвитку країн Заходу в XIX – на початку XX ст. Російська імперія опинилася в ролі наздоганяючої. Для того, щоб успішно конкурувати з провідними країнами світу, імперській еліті необхідно було зініціювати прискорений перехід від аграрного до індустріального суспільства¹. Однак царизм виявився нездатним гідно відповісти на виклики часу. Його спроби обмежити модернізаційні процеси в багатонаціональній імперії тільки економікою й не допустити реформи політичного устрою та змін у національній політиці не мали успіху й призвели до краху династії Романових. Політичні сили, які сформували Тимчасовий уряд, також відклали в довгу шухляду вирішення національного питання, що спричинило загострення національних суперечностей. Більшовики, які в жовтні 1917 р. захопили владу в Росії, були єдиною загальноросійською партією, котра хоча б теоретично, на рівні гасел, знайшла шлях розв'язання національного питання.

Водночас більшовицькі лідери визнавали, що "політика є концентрований вираз економіки" (В.Ленін)². Тобто вони, як і всі марксисты, саме економіці відводили вирішальну роль у розвитку суспільства, а економічні пріоритети вважали першопричиною будь-яких політичних змін. Тому відразу після оволодіння кермом державного управління перед ЦК РСДРП(б) постало завдання зберегти під своєю владою ті території, наявність яких у перспективі дала б змогу здійснити стратегічну мету – провести прискорену модернізацію країни. У цьому переліку Україна була найбільш важливою частиною колишньої Російської імперії. Слід також додати, що без українських продовольчих ресурсів надзвичайно проблемним ставало утримання більшовиками влади в самій Росії. Усе це посилює актуальність дослідження місця та ролі економічних аспектів у національній політиці Кремля щодо радянської України.

Потреба утриматись біля владного стерня та зберегти під своїм впливом якомога більше територій, власні гасла на кшталт "Права націй на самовизначення аж до відокремлення", існування українського національного уряду – Генерального секретаріату – це все змусило більшовицьке керівництво піти на створення сурогату української державності – радянської України. Тож термін "національна політика" в нашому дослідженні має подвійний зміст. Це поняття відбиває не лише державну політику більшовиків стосовно національностей та в сфері регулювання міжетнічних відносин, а й передусім ставлення до радянської України як до цілісного державного утворення. Відтак особливо актуальним стає дослідження місця та значення української економіки в планах і діях керівництва РКП (б) в 1918–1919 рр., тобто під час перших двох спроб утвердження більшовицької влади на теренах України. Варто проаналізувати, як прагматичне завдання централізації економіки співвідносилось з проголошеною українською радянською державністю, якими мотивами керувався московський центр при визначенні тактики своєї поведінки в Україні.

Не викликає заперечень думка про те, що головним результатом національної політики більшовиків у 1918–1922 рр. стало входження України до складу нового державного утворення – СРСР. Економічне підґрунтя такого об'єднання та основні принципи взаємовідносин радянської України з Кремлем були вперше апробовані саме в 1918–1919 рр. Тому вважаємо за доцільне проаналізувати не лише частку України в загальних надходженнях та видатках (внаслідок господарської розрухи, високої інфляції та відсутності фінансово-господарської звітності це далеко не завжди можна обрахувати), але й ступінь економічної самодостатності радянської України в названий період. Одним із ключових у статті є питання про те, хто ж кому допомагав – "російський пролетар" українському селянинові чи навпаки? Важливим є порівняння намірів, бачення Кремлем та керівництвом КП(б)У економічних стосунків радянської України з московським центром у динаміці. Водночас доречно було б визначити різницю між реальними планами більшовицького керівництва в національному питанні та їх публічним тлумаченням,

тобто між практичними діями та деклараціями й гаслами на кшталт "Права націй на самовизначення!", визнання незалежності радянської УНР тощо.

Слід відзначити, що загальні проблеми й особливості економічного розвитку перших років існування радянської України та їх вплив на політичні рішення висвітлено в новітній навчальній літературі³. Серед наукових досліджень варто виокремити монографію С.Кульчицького⁴. Однак у цих працях державна політика в галузі економіки мало пов'язується з економічними взаєминами між радянською Україною й московським центром. У радянській історіографії це питання вирішувалося досить просто. Оскільки більшовицька Росія апіорі стояла на "передових позиціях", то саме вона мала надавати економічну допомогу радянській Україні. Українці ж, відповідно, повинні були всіляко наслідувати приклад російського пролетаріату. Звідси й тези радянської історіографії про те, що після опанування більшовиками України РНК РСФРР "подавала щоденну допомогу українському народові в розв'язанні найважливіших завдань державного, господарського й військового будівництва"⁵ та про "волю робітничого класу України до тісного й повного господарського об'єднання України й Росії"⁶. Варто зауважити, що в працях більш пізнього періоду радянської історіографії питання "хто кому допомагав" узагалі не порушувалося. Наприклад, в інформативно насиченій монографії Ю.Терещенка всі дії більшовицького центру в царині економіки в Україні аналізуються лише з погляду економічної ефективності функціонування єдиної централізованої держави⁷. Ішлося про допомогу Росії в здійсненні "соціалістичних перетворень народного господарства", "безпосередню допомогу в організації апарату управління промисловістю, налагодженні господарського життя республіки"⁸ тощо, але не згадувалося про економічні стосунки двох формально незалежних держав.

Щоб показати добровільність утворення СРСР, у радянській історіографії наголошувалося на поступовості цього процесу – від воєнного союзу до господарського. Тобто об'єднання економік подавалося кінцевим продуктом інтеграційних дій. Подібний погляд на проблему притаманний і деяким сучасним дослідникам цієї проблеми. Так, наприклад, В.Церковна впевнено стверджує: "Здійснені більшовиками заходи призвели до втрати Україною пріоритетних владних управлінських функцій у вирішальних галузях господарства, фінансах, військовій справі, культурі"⁹. Оскільки для того, щоби щось справді втратити, треба його мати, то цілком логічним виглядає висновок про те, що на початку своєї "незалежності" радянська Україна була повноцінною державою. Чи справді такою – від воєнного союзу до господарського – була інтеграційна послідовність утворення СРСР?

У радянських істориків не викликало сумнівів положення про те, що "через бюджет Російської Федерації подавалася постійна допомога радянській Україні"¹⁰. Такого ж погляду дотримується й частина сучасних російських науковців. Так, наприклад, упорядники чи не єдиного на сьогодні збірника документів, що стосується економічних взаємин Росії з національними республіками в 1917–1922 рр.¹¹, у вступі до праці з неприхованою іронією наголошують: "Фактично з часу виникнення "незалежних"* радянських республік їхня промисловість фінансувалася безпосередньо ВРНГ РСФРР"¹². Отже, автори даної тези побічно визнають факт спільної економіки, хоча й наголошують, що донором була саме Москва.

Про об'єднання української та російської економік писали й представники вітчизняної діаспорної історіографії, однак їхня оцінка сутності такого об'єднання була протилежною. У працях цих істориків наголошується на очевидній експлуатації економічних потужностей України¹³, УСРР розглядається як колонія нового російського імперіалізму¹⁴. У своєму дослідженні, користуючись переважно першоджерелами, ми спробуємо визначити, який із цих поглядів ближче до дійсності.

* Судячи з контексту, слово „незалежні” взято в лапки аж ніяк не тому, що Москва не дозволяла національним радянським урядам діяти самостійно. Навпаки, упорядники збірника щиро вірять, що всі національні утворення були економічно неспроможними й Кремль фінансував їх ледь не з альтруїстичних мотивів.

Для коректного аналізу ситуації слід охарактеризувати дореволюційну частку української економіки в загальноімперській. Якщо звернутися до аналізу співвідношення прибуткової та видаткової частин бюджету, що збирався та розподілявся на теренах України, то побачимо певні відмінності в оцінках. Так, П.Мальців, проаналізувавши статистичні дані за 1900–1913 рр., визначає відсоток зібраних звичайних прибутків в Україні в середньому як 20,8% від загальноросійських, а видатків – 11,8%¹⁵. 1924 р. економісти Держплану УСРР під керівництвом голови бюджетно-фінансової комісії А.Шмідта високо оцінили працю П.Мальцева, але підкреслили тенденційність його оцінки видатків¹⁶, що не враховувала певних загальноімперських витрат. Водночас вони назвали такі дані (за 1913 р.): прибутки – 22,9%, видатки – 21,1%, а з урахуванням певних поправок для більш точного порівняння з бюджетом СРСР ці цифри становитимуть відповідно 21,3% та 20%¹⁷. Тобто, на погляд спеціалістів Держплану УСРР, економіка українських губерній усе-таки дотувала, хоча й меншою мірою, ніж це сказано в П.Мальцева, інші регіони Російської імперії*. Підкреслимо, що ця оцінка зроблена в умовах розгортання непу.

Однак факт донорства дореволюційної України не є визначальним для утвердження більшовиками такої ж моделі взаємин. Зрештою, гаслом більшовизму була боротьба проти нерівності та несправедливості. Тож потрібно віднайти інші показники, використовуючи які можна було б достовірно визначити – чи була радянська Україна економічним реципієнтом, чи донором московського більшовизму. Тим більше, що статистичні дані та фінансова звітність у ті буремні роки були далекими від досконалості. Характерним показником, зміни в якому можна простежити, є структура товарообміну між Україною й Росією, адже грошові видатки в 1918–1919 рр. стрімко втрачали значення через знецінення грошових знаків. Бюджет натуралізувався й основними джерелами доходу, як відзначав пізніше Г.Сокольников, були: "1) ресурси селянського господарства, що надходили як натуральний платіж (хлібом, м'ясом, маслом та іншою продукцією сільського господарства); 2) продукція промисловості в порядку нееквівалентного її здавання, тобто поступового проїдання основного капіталу промисловості та транспорту; 3) запаси й резерви, що залишилися від дореволюційного періоду"¹⁸. Таким чином, чи не єдиним реальним, постійно відновлюваним джерелом наповнення бюджету в 1918–1919 рр. було сільське господарство. Від того, звідки й куди переправлялася сільськогосподарська продукція, багато в чому й залежить відповідь на питання про причини об'єднання української й російської економік. Оскільки нічого принципово нового в роки війни створено не було, то слід звернути увагу на довоєнну структуру виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Аналізуючи місце України в економіці Російської імперії, П.Стебницький дійшов обґрунтованого висновку, що "Україна обслуговує сусідні райони сировиною та напівфабрикатами, а сама для них є ринком збуту готової продукції"¹⁹. Стосовно хлібних культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), то ще 1895 р. 30% валового збору зерна в Україні було вивезено за її межі²⁰. До початку Першої світової війни вивіз зернової продукції збільшився. Так, О.Щадилов наводив дані, що в 1909–1913 рр. пшениці й жита було вивезено 32%, а вівса та ячменю – 31% від валового збору²¹. Відтак слушною є думка про те, що "головна наша продукція, а значить і головний чинник для товарообміну, є хліб"²². Причому здебільшого український хліб ішов за межі Російської імперії²³. Оскільки в роки війни сільське господарство постраждало менше, ніж промисловість, то впевнено можна говорити про збереження високого сільськогосподарського, зокрема хлібного, потенціалу України. Це, звичайно, добре усвідомлювали й використовували більшовики. Таким чином, об'єктивні передумови свідчать про те, що у випадку об'єднання економік саме радянська Україна мала стати донором.

Розглянемо тепер факти, що безпосередньо свідчать про економічні взаємини більшовицької Росії та радянської України. Однак спершу потрібно звернути увагу на сам зміст поняття "радянська Україна", його, так би мовити, територі-

* *Ідеться саме про дотації іншим регіонам, адже радянські економісти при своїх підрахунках включили до витрат на Україну відповідну до надходжень частку загальноімперських (центральных) видатків. Тобто, фінансування центральних установ входило до тієї частини коштів, що рахувалося як видатки на території українських губерній. Такий підхід теж до певної міри хибний, оскільки не вказується на доречність значної кількості центральних витрат.*

альне наповнення. Як відомо, у грудні 1917 р., після невдалої спроби легітимним шляхом отримати владу в Києві, більшовицькі делегати Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів (відбувся 4–6 грудня за ст. ст.) переїхали до Харкова, де створили так звану "радянську УНР". Це державне утворення формально претендувало на ті ж самі території, що й УНР Центральної Ради. Власне кажучи, метою оголошення української радянської державності було захоплення більшовиками влади на території всієї України.

Про це, приміром, 6 квітня 1918 р. нагадували представники уряду радянської УНР у своєму посланні до уряду РСФРР: "Народний секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада"²⁴. Така позиція була повністю узгоджена з московським центром.

Водночас, незважаючи на проголошення радянської УНР та підтримку цього утворення Кремлем, Народний секретаріат узагалі не мав змоги здійснювати будь-яку економічну політику. Причина проста – владарювання більшовиків на переважній частині території України виявилось занадто короткотерміновим. На сході ж України, куди німецькі війська прийшли найпізніше (у квітні 1918 р.), Народний секретаріат, очолюваний із березня 1918 р. М.Скрипником, не мав реального впливу. Адже більшовицькі керманічі Донбасу, незважаючи на рішення II Всеукраїнського з'їзду рад про об'єднання усіх радянських республік на теренах України в єдину федерацію, на початку квітня 1918 р. ще не відмовилися від ідеї Донецько-Криворізької республіки й тому оголошували у своїй пресі "Донецьку область частиною Російської федерації або самостійною республікою, але не частиною України"²⁵. Однак, незважаючи на відсутність реальних дій у царині економіки, є можливість проаналізувати певні задуми керівництва радянської України в господарському розвитку та реакцію на них із боку Москви.

Після підписання Брестського мирного договору на півдні колишньої Російської імперії стали поширюватися ідеї федеративного союзу радянських республік, що утворилися тут у перші місяці 1918 р. Особливо активізувалися переговори з цього приводу після переїзду урядових структур радянської УНР в останній декаді березня 1918 р. до Таганрогу. 30 березня в газеті "Вестник Украинской Народной Республики" підкреслювалося: "З утворенням Донської Республіки постає питання про тісний союз федеративної радянської України з козацькими радянськими республіками". Про мотиви можливого державного утворення говорилося так: "Утворення федерації південних республік зумовлюється не лише військовими потребами, які останні не є важливими (так у тексті – Г.С.), але також і економічними / в тому числі фінансовими / та ін."²⁶ (виділення моє – Г.С.). У чому ж була суть економічних та фінансових потреб?

4 квітня 1918 р. В.Затонський, якого на II Всеукраїнському з'їзді рад обрали головою ЦВК радянської України, так пояснював Й.Сталіну економічні потреби планованої федерації: "На черзі, наприклад, питання про створення **єдиної на всьому півдні, відділеному нині від Москви, єдиної грошової системи**, точніше, ідеться про друк грошових знаків, дійсних на території всіх південних республік"²⁷ (виділення моє – Г.С.). Наступного дня в розмові зі М.Скрипником В.Затонський повторив свою тезу, назвавши "впорядкування фінансів, можливо створення грошових знаків, що будуть в обігу як в Україні, так і на Дону", однією з головних цілей створення федерації південних республік²⁸. Із цього випливає, що в новій федерації мала постати власна грошова одиниця. А з огляду на те, що на цей час (1918 р.) основним відновлюваним джерелом фінансування було сільське господарство, яке саме на цих територіях (Дон, Кубань, Україна) мало найбільшу в колишній Російській імперії товарність, можна припустити, що нова грошова одиниця мала б набагато більшу вартість, аніж російський рубль. Пояснення просте – вона забезпечувалася б сільськогосподарською продукцією. А це вже створило б серйозні перешкоди для приєднання в майбутньому південної федерації до Росії, оскільки і її керівники, і народні маси могли зрозуміти не вигідність такого кроку.

Відповідь на ці пропозиції керівник ЦВК України отримав негайно. Хоча бажання мати власні гроші обумовлювалося практичною необхідністю (як зауважував В.Затонський – "безгрошів'я жахливе", а "в Юзівці на підставі фінансового голоду ледь не розпочалося збройне повстання"²⁹), однак реакція Й.Сталіна була неприховано негативною й різкою. У телефонній розмові він заявив: "Ніякого військового союзу південних республік і ніякої їхньої спільної монети не має бути й не буде... Ми всі тут думаємо, що ЦК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається годі, час кинути гру" (виділення моє – Г.Є.)^{30*}. Ці слова стали першим, але не останнім висловлюванням Й.Сталіна про необхідність "кинути гру".

У відповідь на це 6 квітня 1918 р. представники радянської УНР на чолі зі М.Скрипником, що перебували тоді в Москві, надіслали ноту урядові РСФРР, в якій, зокрема, наголошувалося: "Ми повинні висловити найбільш рішучий протест проти виступу наркома Сталіна. Ми заявляємо, що ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського з'їзду рад. Заяви, на зразок виголошеної наркомом Сталіним, спрямовані на підрив радянської влади в Україні та неприпустимі з боку представника радянського уряду сусідньої республіки". Різкість тону цього документа стала можливою після прийняття 3 квітня 1918 р. постанови РНК РСФРР про визнання незалежності радянської УНР³¹. Відтак формально нота мала за основу рішення як українських, так і російських урядових кіл.

Однак у самій ноті ані слова не було про одну з основних тез, що викликала таку "неприпустиму" реакцію Й.Сталіна. Не говориться чомусь про неї і в історичній літературі. Маємо на увазі перспективу створення власної грошової одиниці. Керівництво радянської УНР немовби не помітило причин такого випадку Й.Сталіна, зосередившись на критиці його вислову "час кинути гру". Чому так сталося? Позицію М.Скрипника та В.Затонського зрозуміти можна. Усвідомивши неможливість і недоцільність створення власних грошей в умовах прийдешньої окупації, вони зосередились на спробах отримати фінансування радянської УНР від Кремля. Однак не зовсім зрозуміло, чому задум керівництва радянської УНР про створення власної грошової одиниці залишився поза увагою істориків.

Варто підкреслити, що подальші звернення до керівництва РСФРР із фінансових питань не були апеляцією до "доброго дядечка" з проханням дати кошти. Це була спроба хоча б частково повернути вивезені з України цінності. У зверненні до Й.Сталіна В.Затонський наголошував: "Нехай повернуть хоча б ті 50 мільйонів, що були вислані з Харкова в Саратов, потім усе те, що висилалося з Катеринослава та інших міст у Москву та Поволжя"³². Здавалося б, після визнання радянської УНР незалежною, а Народного секретаріату – урядом, Кремль не мав підстав не видавати ці кошти. Однак, як зауважував М.Скрипник 5 квітня в розмові з В.Затонським, "...щодо карбованців** та інших евакуйованих цінностей. Здається, ці перемовини затягуються"³³.

У зверненні від імені Народного секретаріату, датованому 6 квітня 1918 р., наголошується на законності українських вимог. Серед цінностей, що на них претендував Народний секретаріат, називалися "кредитні білети, що їх випустила Центральна Рада, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання та векселя, кредитні білети й т. ін. Їх було здано в Державний банк (мається на увазі Держбанк РСФРР – Г.Є.) за різного виду формами: як такі, що знаходяться в розпорядженні Народного секретаріату або Центрального виконавчого

* Посилання на архівне джерело, а не на існуючі згадки в літературі, пов'язане з тим, що виділений автором фрагмент постійно "зникав" при цитуванні цих висловлювань Й.Сталіна.

**Тут маються на увазі саме карбованці, як грошова одиниця УНР Центральної Ради.

комітету, або окремих рад України, або навіть просто як евакуйовані з відділень Державного банку в Україні"³⁴. Це звернення мало певні результати. Розпорядженням РНК РСФРР від 12 квітня за підписом В.Леніна з Московського відділення Державного банку представникові уряду радянської УНР М.Врублевському було видано 34 млн крб.³⁵ Не в останню чергу на таку щедрість вплинуло твердження українських керівників про те, що "так звані карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою та втратити свою цінність"³⁶. Даних про передачу урядові радянської УНР інших коштів відшукати не вдалося.

Невдовзі сама постановка питання ("кошти для уряду УНР") втратила актуальність, оскільки 18 квітня 1918 р. Народний секретаріат було реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Однак московське керівництво збагнуло небезпеку "гри в незалежність", що могла перерости в усвідомлення економічної самодостатності України. На чолі уряду та комуністичної організації Кремль намагався більше не ставити українців. Одночасно активізувалася пропаганда єдності й взаємозалежності української та російської економік. Доречно нагадати, що кремлівські керманичі централізацію управління завжди намагалися обґрунтувати "класовими" цінностями, "інтересами пролетаріату" тощо, відтак неприхованих великодержавних шовіністів серед більшовиків не було. Водночас частина більшовицького керівництва (в Україні цю течію репрезентували Г.Пятаков і його прихильники) вперто не бажала сприяти, за словами самого Г.Пятакова, "національно-державній замкнутості", яку так успішно руйнував фінансовий капітал³⁷. Досить влучно прихильників такого погляду охарактеризував С.Диманштейн, що був на той час членом колегії наркомату РСФРР у справах національностей: "Їхня лінія в національному питанні, якою б вона не здавалася революційною ззовні, була тим же великодержавництвом навиворіт: якщо в буржуазії все цілком за гноблених вирішують гнобителі, то в "лівих" пролетаріат передових націй та його авангард усе вирішують за відсталі гноблені національності, без участі цих самих національностей і навіть проти волі трудящих цих національностей – а іноді й тонкого прошарку робітництва"³⁸.

Оскільки серед керівництва РКП(б) та її філій в Україні українців не було, то слушним буде припустити, що в силу свого менталітету та суспільно-політичних уявлень ці діячі обстоювали економічні інтереси Росії. Підтвердженням цієї думки є стаття в "Правді", надрукована 30 червня 1918 р., напередодні I з'їзду КП(б)У. Головним у цій статті, після мимохідь згаданого як помилкового рішення про незалежність радянської УНР, було назване таке питання: "Відповідає чи суперечить "самостійність" України її економічній природі та тенденціям її економічного розвитку?". Відповідь на нього була безапеляційною: "Останні десятиріччя економічного розвитку України створили таке економічне з'єднання України й Росії, що ми маємо визнати відокремлення України таким, що суперечить її економічним інтересам, тенденціям її економічного розвитку, а відтак і невідворотний спротив виробничих сил України такому відокремленню". Однак із наведених у статті аргументів, що, зауважимо, зовсім обходили стороною сільське господарство й харчову промисловість, неупереджений читач імовірно всього зробив би висновок про неможливість існування радянської Росії без українських паливно-металургійних ресурсів (територіальна належність Донецько-Криворізького басейну сумніву не підлягала). Зі статті можна також зрозуміти, що автори не бачили альтернативи стрімкому переходові до індустріального суспільства. Тобто, загальне бачення напрямків економічного розвитку начебто відповідало стратегічній лінії розвитку будь-якого суспільства. Однак, як представники пануючого етносу, вони при цьому не помічали незмінного супутника успішної модернізації – національної державності.

5–12 липня 1918 р. в Москві відбувся I з'їзд КП(б)У. На ньому, окрім формального оформлення української компартійної організації як складової частини

РКП(б), увага була приділена саме економічним відносинам. У резолюції з'їзду підкреслювалося, що єдність економік має бути "повною", оголошувалося завдання КП(б)У на сучасному етапі: "Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни"³⁹. Із тексту резолюції видно, що "зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово – федеративна"⁴⁰.

Для характеристики спрямованості цього установчого форуму КП(б)У не зайвим буде додати, що секретарем ЦК за вказівкою Кремля було обрано Г.Пятакова. Його погляди на національну політику, залишаючись незмінними з 1917 р., повністю вкладалися в річище основних рішень з'їзду. Свою позицію з національного питання на квітневій 1917 р. конференції РСДРП(б) Г.Пятаков обґрунтовував передусім закономірностями економічного розвитку при будівництві соціалізму: "Організоване на соціалістичний лад господарство має охоплювати весь світ чи достатньо велику частину світу, має неминуче охопити цілу низку націй. Відтак із суто господарсько-економічного погляду незалежність націй є моментом застарілим, неможливим, віджилим"⁴¹. Відповідала цим поглядам і його діяльність на високих владних посадах.

У той час, коли більшовики Україні ставили своїм завданням об'єднатися з Росією, гетьманський уряд, незважаючи на формальну незалежність та "класову" ворожість до РСФРР, так і не спромігся на вихід із рубльової зони. Вільне обертання радянської грошової одиниці в Україні не лише руйнувало вітчизняний фінансовий ринок⁴², але й надавало можливість більшовицьким силам за рахунок самої Української Держави вести проти неї підривну роботу.

Рішучіше в економічному плані повелася Директорія УНР, що своїм декретом від 4 січня 1919 р. запровадила як єдиний платіжний засіб в Україні власні грошові знаки – карбованці та гривні⁴³. Можливо, активність більшовицьких військ не в останню чергу зумовлювалася саме фактом створення окремої української грошової одиниці? Утім, це лише припущення (зрештою, проти УНР воювали не лише більшовики), а фактом є те, що територія під владою УНР стрімко скорочувалася. Тож через деякий час єдиною можливістю поповнення державної скарбниці УНР стала грошова емісія, що спричинило падіння вартості українських грошей. Однак один із провідників фінансової політики Директорії УНР Б.Мартос усе-таки з гордістю підкреслював, що гроші УНР до самого кінця її існування мали більшу вартість, ніж радянські та денікінські кредитні знаки⁴⁴.

Повернімося до радянської України. Не зупиняючись на другому захопленні України більшовиками, зауважимо лише, що створений 28 листопада 1918 р. на території Росії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України очолив саме Г.Пятаков, погляди якого на національне питання ми з'ясували раніше. Він ініціював заходи з націоналізації підприємств, шляхів сполучень тощо. Однак за його керівництва (до середини січня 1919 р.) ще зарано говорити про стан економічних відносин Кремля з радянською Україною, оскільки контроль над територією республіки тривалий час ще не було встановлено. В останній декаді січня радянський український уряд, що з 29 січня став постійним і почав називатися, за аналогією з російським, Радою народних комісарів, очолив Х.Раковський. Саме цьому діячеві, який не мав ніякого коріння в Україні, судилося стати ключовою фігурою у взаєминах із ЦК РКП(б) протягом подальших трьох із половиною років. Про тодішнє його бачення стосунків України з Кремлем свідчить написаний ним власноруч проект постанови уряду, в якому, зокрема, наголошується: "Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено за постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження та накази ЦК РКП безумовно"⁴⁵. Таке ставлення до місця та значення очолюваного ним уряду "незалежної" УСРР зберіглося в Х.Раковського протягом 1919 р.

Формально, для привабливого зовнішнього вигляду, УСРР мала чимало ознак незалежної держави. Однак занадто далеким від форм виявився зміст. Виразно мету приходу більшовиків в Україну висвітлює постанова ЦК РКП(б) від 2 березня 1919 р. "Про продовольчу політику". Промовистою характеристикою розуміння Кремлем суті української радянської державності є вже сама ленінська резолюція на документі: *"Утверждено 2.III. в бюро Ц.К. Р.К.П., как директива для Украинской Р.К.П. и для Украинского Советского правительства. 2.III.1919. Ленин"*⁴⁶ (написане власноруч В.Леніним, подається без перекладу, виділення моє – Г.Є.). Цей напис зайвий раз свідчить про ленінське розуміння "незалежності" УСРР. Водночас зі змісту документа чітко видно, що для більшовицького керівництва економічна сфера була найбільш небажаною для будь-яких виявів самостійності УСРР.

На той час у Росії гостро відчувався брак продовольства. Це стало питанням виживання більшовицької влади. Тож завдання більшовиків в Україні зводилися до викачування якомога більшої кількості продовольства. Для цього Кремль у згаданій постанові ("Про продовольчу політику") наполягав на поширенні в Україні власного досвіду монополізації продовольчих ресурсів у руках держави. Такі жорсткі дії обґрунтовувалися реальною небезпекою того, що "порівняно багаті, але все ж обмежені продовольчі та товарні ресурси України швидко вичерпаються та зникнуть у каналах спекуляції"⁴⁷. Оскільки пропонувати що-небудь українському селянинові на обмін Москва не збиралася, то в директиві відверто наголошувалося: "Заготівлю хліба для робітників і армії України та **голодної півночі** (виділення моє – Г.Є.) можна здійснити лише при хлібній монополії /розкладка – метод/". Цими справами мав займатися наркомат продовольства ("компрод") України, що мав право скасовувати постанови місцевих органів влади та під страхом відповідальності перед судом революційного трибуналу вимагати безумовного виконання всіх своїх розпоряджень⁴⁸.

Не зупинятимемося на методах продовольчих заготівель та намаганнях більшовиків по-комуністичному організувати сільське господарство. Підкреслимо лише, що на відміну від Росії, в Україні політика більшовиків у цій сфері була абсолютно неприйнятною для селян. Варто також зауважити, що в директиві "Про продовольчу політику" на компрод України було покладене "зобов'язання поставити півночі до 1 червня 50 млн пудів хліба". Діючи "в інтересах постачання голодної півночі та армії РСФРР", політбюро ЦК РКП(б) підкреслювало: "Українська армія забезпечується запасом продовольства на базах не більше, аніж на півтора місяці" (мабуть, щоб не забувала про завдання постійно поповнювати запаси та більшу їх частину відправляти на північ – Г.Є.), а "компрод у справі перевезень продовольства для півночі та перекидання своїх заготівельних експедицій – прирівнюється в правах до військових органів"⁴⁹.

Більш конкретно й виразно цілі Кремля в Україні висловив Я.Свердлов у своєму виступі на III з'їзді КП(б)У, що відбувся 1–6 березні 1919 р.: "Ви знаєте, що порятунок усієї революції, не лише російської, але й міжнародної – у руках України. Ви маєте знати, що **Російська революція переживає дуже критичний період унаслідок розладнання транспорту, з одного боку, і розладнання продовольства – з іншого. І продовольство, і паливо є тут, в Україні, і те, і інше можна отримати з України** (виділення моє – Г.Є.) за умови, якщо будуть створені міцні державні установи". Промовець закликав більшовиків України "визначити лінію практичної роботи, що надасть вам можливість піти на допомогу голодній Півночі, зруйнованим на Півночі місцевостям. Піти на допомогу осередку російської революції"⁵⁰. Потрібно лише додати, що після перемоги у світовому масштабі з промислово розвинутих країн більшовики збиралися отримати допомогу машинами та обладнанням... Про можливі форми такого "співробітництва" яскраво свідчить постанова ВРНГ РСФРР від 13 березня 1919 р. під назвою "Про організацію

південноросійського металургійного державного тресту". Згідно із цим документом Юзівський, Макіївський та Петровський металургійні заводи, разом із вугільними шахтами, що обслуговували їхні потреби, переходили в безпосереднє підпорядкування Москви. Про існування радянської України, на території якої й знаходилися ці підприємства, у постанові навіть не згадувалося⁵¹.

Однак, навіть формальна незалежність України через цілком зрозумілі при цьому бюрократичні перешкоди заважала Москві швидко викачувати ресурси. Уже 3 березня 1919 р. в Москві "президія ВРНГ висловилося за пряме управління народним господарством радянських республік на засадах "демократичного централізму"⁵². У цьому рішенні ВРНГ, зокрема, наголошувалося: "Прийняти положення про порядок фінансування радянських республік, що утворені на території колишньої Російської імперії, на загальних засадах через відповідні наркомати"⁵³. Радянський уряд України не забарився з відповіддю й 7 березня ухвалив відповідні постанови, в яких пропонувалося "по-перше, об'єднати ВРНГ РСФРР та Українську раду народного господарства в єдину систему з тим, щоби УРНГ з Москви "одержувала директиви"; по-друге, об'єднати банківську справу обох республік із тим, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію"⁵⁴. Таким чином "незалежна" радянська Україна формально добровільно відмовлялася від власних грошей. Підкреслимо: окремої фінансової системи й грошової одиниці "незалежна" УСРР і до цього часу не мала, тобто вона відмовлялася не від власних грошей, а від намірів їх мати. Цей наголос важливий, оскільки іноді дослідники вважають, що, мовляв, якщо уряд радянської України від чогось відмовлявся (власних грошей, політичних та економічних повноважень тощо), то це ледь не автоматично означає, що він мав усе це раніше. Цікавий факт для порівняння: Ташкентське відділення Народного банку мало право на випуск радянських грошових знаків, а у квітні 1919 р. ці права навіть було розширено⁵⁵; натомість українські банки грошовими знаками забезпечував лише наркомат фінансів РСФРР⁵⁶.

25 березня президія ВРНГ прийняла постанову про "встановлення в УСРР єдиної економічної політики з РСФРР, що передбачає об'єднання товарних фондів із розподілом їх за загальними встановленими нормами комісією використання при ВРНГ; установа спільного для обох республік виробничого плану; фінансування промисловості УСРР ВРНГ через РНГ України"⁵⁷. Процес завершився постановою ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. "Про воєнно-політичний союз із Україною"⁵⁸, про зміст якої ще йтиметься.

Ця та інші настанови й директиви центру призвели до цілком передбачуваного ставлення членів більшовицької партії до України. У листі до політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада 1919 р. П.Попов (один із керівників федералістської течії в КП(б)У, автор доповідної записки до ЦК РКП(б), що мала великий вплив на ухвалення рішень стосовно України) поведінку більшовицьких емісарів в Україні характеризував так: "Серед рядових російських робітників встановився погляд на Україну, як на московську колонію, з інтересами якої рахуватися "не прийнято"⁵⁹. Варто підкреслити, що в 1919 р. переважна частина керівництва КП(б)У всіляко сприяла зміцненню таких поглядів. Це не є якимось нонсенсом, оскільки багато з них прибули в Україну з Росії й головною метою своєї діяльності вони вбачали здійснення "світової революції", а першим кроком на цьому шляху був порятунок більшовицької влади в Росії. Про інтереси України не йшлося, та й багатьма більшовиками вона не сприймалася як реальне державне утворення.

Підтвердженням такого ставлення до України є мандат заступника наркома продовольства РСФРР М.Брюханова, виданий йому урядом радянської Росії 19 травня для заготівель продовольства в Україні й Криму. По-перше, немає ніяких ознак того, що цей мандат бодай формально узгоджували з українським компартійним керівництвом. Він навіть виданий не для подання урядові України, а для використан-

ня на місцях. По-друге, основною метою називалося вжиття заходів "по усилению государственных продовольственных заготовок Наркомпрода РСФРР" (замість закреслених двох слів В.Ленін власноруч вставив слово "государственных", що виділене в нашому тексті курсивом – Г.Є.)⁶¹. Ще двічі В.Леніну довелося закреслити в цьому документі "РСФРР", щоби хоча б формально не виглядало, що Україна – це територія Росії. Однак сам факт існування першого варіанту показово свідчить про нехтування в Москві українською радянською державністю. По-третє, згідно з цим документом "усі розпорядження М.Брюханова підлягають негайному виконанню. Усі органи та установи, усі службові особи й усі організації зобов'язані виконувати всі його вимоги"⁶². Мандат надавав власникові неосянжні права під час хлібозаготівель та відправки продуктів до Росії.

Однак серед російських науковців, як уже відзначалося, поширена думка про фінансову допомогу з боку Кремля Україні в цей період. На підтвердження наводяться формальні рішення вищих органів влади РСФРР, в яких справді йдеться про надсилання коштів в Україну, навіть у період так званої "повної незалежності" УСРР, тобто до укладання воєнно-політичного союзу між УСРР та РСФРР 1 червня 1919 р. Таких рішень у згаданому нами збірнику документів справді багато. Але чи свідчить це про фінансову допомогу Кремля Україні?

Оскільки в цей час промислове виробництво зменшилося набагато суттєвіше, аніж сільськогосподарське, яке й давало основну масу надходжень, то доречно проаналізувати насамперед використання радянських грошових знаків на селі. Слід зауважити, що окрім примусової продрозкладки, більшовики іноді застосовували фінансові механізми, особливо коли примусом хліб здобути було неможливо. Наведемо лише один приклад того, чим оберталося "фінансування України" на селі. Для цього проаналізуємо записку Д.Гопнера М.Калініну від 12 березня 1919 р., в якій йдеться про "закупівлі" хліба в селян. Цікаво, що автор цілком свідомо виступає проти насильницьких дій, віддаючи перевагу пропагандистським заходам, хоча й представляє в "незалежній" УСРР Москву. Розповідаючи про такі закупівлі в Мелітопольському та Олександрівському повітах, він обурюється "непрофесійними" діями колег-заготівельників: "У названих районах селяни охоче засипають хліб по 6 руб. за пуд, але заготівельники хліба, що нахлинули, не поцікавившись ціною хліба, відразу розповсюдили на цю область тверду ціну 16 руб. 50 коп., чим викликали справжнє сум'яття в лавах селян"⁶³. Як бачимо, повпреда Кремля обурило те, що агенти заготівельних організацій запропонували тверду ціну, за яку, до речі, у Росії селяни хліб здавати не хотіли, оскільки добре знали ціну тим "грошам". Таким чином, в українських селян під машкарою закупівлі просто забирали хліб, тобто шляхом обману робили з них "добровільних" донорів більшовицької влади.

Оскільки основним джерелом грошових "доходів", за визнанням самих більшовиків, була емісія⁶⁴, то цілком можливим стає факт "фінансування" української промисловості з Москви. Так, звичайно, частину надрукованих грошових знаків Москва могла "безоплатно, тобто дарма" віддати Україні (як у відомому кінофільмі "Весілля в Малинівці" один герой говорив іншому, що, мовляв, бери гроші, а я собі ще намалюю). Але, здається, не викликає сумнівів те, що при безперестанному друкуванні грошей переваги отримає лише та сторона, в руках якої знаходиться друкарський верстат. Механізми донорства видно з наведеного вище прикладу. Справді, грошові знаки, які вже нічого не коштували в Москві, чимдалі від центру мали більшу вартість. Та й психологічно українцям важко було відмовитися від погляду на гроші як реальне мірило вартості товару. Допомігав на перших порах вішати локшину селянам на вуха й той факт, що фінансове становище Української Держави в 1918 р. було відмінним від більшовицької Росії, відтак українці до безрозмірної емісії ще не звикли. Можливо, не останню роль у

довірливому ставленні українських селян до "совзнаків" на першому етапі зіграв їх вільний обіг ще за гетьманської влади, про що йшлося вище.

У постанові ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. відзначалося, що "найголовнішим завданням в Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів і майстерень, а також запасів продовольства"⁶⁵. Варто звернути увагу на вжитий термін ("використання") – про розвиток у тих обставинах не йшлося. Тобто, як зауважив С.Кульчицький, "державні органи по-хижацькому використовували ресурси, якими почали розпоряджатися, спрямовуючи їх на виготовлення "ударної" продукції й зовсім забуваючи про потреби щоденного життя"⁶⁶. У цьому ж документі наполегливо пропонувалося основні господарчі органи (так зручніше було Кремлю) перемістити з Києва до Харкова. Політбюро ЦК КП(б)У було ближче до місцевих проблем, тому пропозицію наслідилося відхилити. Однак зовсім зігнорувати настанови Кремля Київ не наважився. Відтак харківським представництвом господарських установ збільшили повноваження⁶⁷. А на закиди політбюро ЦК РКП(б) стосовно того, що асигнування, спрямовані на фінансування промисловості, не доходять до підприємств, керівники КП(б)У цілком резонно відповідали, що "головна причина – нестача коштів". Іншою причиною було названо якраз те, що ці кошти йшли не через Уккрандгосп, а іншими шляхами⁶⁸.

Незаперечним свідченням життєво важливого для Кремля донорства України є різко негативна реакція центру на спроби Києва власними силами розв'язати проблему нестачі грошових знаків. Складність із фінансуванням змусила українських компартійних керівників на засіданні політбюро 9 травня 1919 р. розглянути "Тези з питання про загальне фінансове становище"⁶⁹. Наголошуючи, що "найменша затримка в обігових коштах загрожує надзвичайно серйозними наслідками для всієї ходи революції в Україні", в політбюро ЦК КП(б)У стверджували: "В порівнянні з наслідками безгрошів'я – розладнанням народного господарства, транспорту, продовольчих операцій, землеробства, хвилюванням серед робітників та червоноармійців, недостатній мобілізації та постачання армії та ін., – потрібно відсунути на задній план самі по собі цілком слушні міркування про бажану єдність валютної системи, про неминучу при існуванні різномірних грошових знаків спекуляцію на валюті, навіть про неминуче знецінення менш популярного знаку"⁷⁰. Тобто, навіть найбільш централізаторськи налаштовані діячі ЦК КП(б)У, серед яких головну скрипку грав Х.Раковський, були змушені враховувати економічні реалії й намагалися якось вирішити проблеми господарського життя.

Здавалося б, необхідність запровадження власних грошей в УСРР аргументувалася винятково економічними потребами, адже від цього залежало збереження радянської влади в Україні. Однак для Кремля, як у випадку з Україною, так і в разі перемоги "світової революції", пріоритетним був розвиток власної економіки. Отримати необхідні кошти для цього можна було лише у випадку централізованого керівництва підлеглими радянськими державними утвореннями. Збереження радянської влади в Україні для більшовиків не було самоціллю, оскільки у випадку її економічної самостійності та рівноправних відносин із Росією Кремль не отримав би потрібних йому економічних дивідендів. Адже мало того, що в схвалених на засіданні політбюро тезах пропонувалося створити самостійну фінансово-кредитну систему, але ще й містилося прохання дозволити, щоб "українські знаки були в обігу по всіх радянських республіках"⁷¹!

У разі дозволу такого кроку в радянській Україні могли швидко збагнути свою "донорську" роль у відносинах із Росією. А це, незважаючи на відсутність у вищому керівництві КП(б)У критичної маси українців, могло призвести до постановки питання про зниження рівня економічного визиску України. Тому пропозиції Києва були беззастережно відхилені. 22 травня 1919 р. надійшла відповідь із Москви: "ЦК РКП(б) пропонує ЦК КПУ не ставити на обговорення Українсько-

го Раднаркому фінансових рішень на зразок випуску нових знаків або обміну карбованців* (без попереднього запиту ЦК РКП, оскільки такі заходи можуть прийматися лише у **всеросійському масштабі**" (виділення моє – Г.Є.)⁷². Політбюро ЦК КП(б)У покірливо погодилося з таким рішенням⁷³. Не коментуючи, можна лише нагадати, що на той час наркомат фінансів формально був в Україні незалежним. Окрім того, як згадувалося вище, Ташкентському відділенню Народного банку у квітні того ж таки 1919 р. вже існуюче право на випуск радянських грошових знаків було розширене. Там це було безпечно, адже Середня Азія не дотувала Росію й справді економічно залежала від Москви.

Для Кремля створювалося загрозливе становище. Удруге радянська Україна, що на папері була незалежною, порушувала питання про власну грошову систему. Причому цього разу республікою керували діячі, котрих запідозрити в симпатіях до українства було, м'яко кажучи, важко. Їхні наміри щодо запровадження власних грошей визначалися винятково економічними потребами й відповідальністю за доручену ділянку роботи. Звичайно, надавши достатнє фінансування радянському українському урядові, це питання можна було б зняти з порядку денного. Однак, по-перше, цих коштів просто не було, а, по-друге, при цьому втрачався б сам сенс захоплення України більшовиками, бо в результаті зменшення визиску вони ризикували втратити владу в самій Росії (згадаймо про постійні заклики допомогти "голодній Півночі").

Подальшого розвитку ситуації в такому напрямку можна було уникнути лише у випадку ліквідації бодай формальної державності радянської України. Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва. Ба більше – з погляду управління господарським життям це було цілком логічним кроком, оскільки ліквідовувало б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР. Діючи саме з таких мотивів, Л.Каменев 24 травня 1919 р. в розмові з кореспондентом газети "Правда" зауважив: "Узагалі треба злити Україну з Росією"⁷⁴. При цьому "злиття" пропонувалося як результат виконаної компартійним керівництвом України місії – більша частина України була під владою більшовиків. Тож ніяких протестів із боку компартійного українського керівництва не було, – про централізаторськи налаштоване керівництво КП(б)У Москва подбала заздалегідь.

Однак навіть при такому стрімкому прямованні до об'єднання Кремль не забував, що формально ініціатива об'єднавчих процесів мала виходити з боку України. Відтак 18 травня 1919 р. саме ВУЦВК прийняв постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік. У документі, зокрема, наголошувалося: "Всі матеріальні засоби ... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру"⁷⁵. Наприкінці травня 1919 р., формально за ініціативою керівництва радянської України, при ВЦВК була створена комісія в складі Л.Каменева, Х.Раковського та наркома юстиції РСФРР Д.Курського, метою якої було дослідження питання про входження національних республік до складу Росії на правах автономій⁷⁶. Тобто, про захист УСРР як державного утворення не йшлося. Відтак, здавалося б, збувалася мрія В.Леніна про те, щоби комуністи гноблених націй вимагали "найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації"⁷⁷. Але наврод чи можна назвати керівництво КП(б)У "комуністами гноблених націй".

Вагомим кроком до ліквідації формальностей, як уже згадувалося вище, було прийняття ВЦВК РСФРР 1 червня 1919 р. постанови про воєнно-політичний союз із Україною. Згідно з документом, "керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниця, фінанси, праця)"⁷⁸. Однак цього Кремлю здалося замало. 12 червня за особистим під-

* У телеграмі ЦК РКП(б) за підписом Леніна, Крестинського та Калініна, і в рішенні ЦК КП(б)У з цього приводу обидва рази російськими буквами написано „карбованцы”, а не „рубли”.

писом В.Леніна в Київ була відправлена телеграма такого змісту: "Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпро- да у фінансовому та організаційно-політичному плані Всеросійському Компроду без опублікування про це"⁷⁹ (підкреслено в тексті телеграми – Г.Є.). Зазначимо, що серед переліку об'єднаних наркоматів від 1 червня 1919 р. наркомату продовольства не було.

Логічним продовженням декрету про воєнно-політичний союз був також проект постанови "Про організацію народного господарства в Україні", в якому наголошувалося, що "господарсько-економічне життя Російської та Української Республік регулюється та управляється одним органом – Вищою Радою Народного Господарства РСФРР". Відтак пропонувалося голову Раднаркому УСРР замінити на двох представників ВРНГ. Водночас при ВРНГ планували створити комісію "як для ліквідації Раднаркому України, так і для ліквідації місцевих органів народного господарства в Україні"⁸⁰. Та не все так сталося, як гадалося.

Розвиток подій, передусім селянські повстання в Україні, змусив більшовицьке керівництво влітку 1919 р. тимчасово відмовитися від думки про захоплення влади за межами колишньої Російської імперії. Упровадження ідеї "експорту революції", що з допомогою радянської форми незалежності спочатку так вдало виявила себе в Україні, загальмувалося при першій же спробі втілення в життя її реальної мети – викачування ресурсів, на теренах України перш за все сільськогосподарських. Оскільки саме українські селяни стали гальмом "світової революції", то, як зауважили у своєму листі до В.Леніна П.Попов, А.Зорін та Ларик (Є.Касьяненко), "віднедавна в середовищі комуністів стало немовби "гарним тоном" лаяти все в Україні, як у країні наскрізь куркульській". Автори листа намагалися довести керівництву більшовиків, що Україна відрізняється від Росії мовою, культурою, психологією, що вона має зовсім інший лад життя, зрештою, що національне питання в Україні надзвичайно міцно переплетене з класовим⁸¹. Відзначивши, що основним революційним класом в Україні є селянство, дописувачі запропонували саме це покласти в основу більшовицької політики після вигнання з України військ А.Денікіна. Далі вони підкреслювали: "Апріорна оцінка України як країни куркульської, що не здатна на самостійну революційну творчість, породжувала політику, яку інакше як колоніальною не назвеш. Україна розглядалася винятково як об'єкт для викачування матеріальних ресурсів"⁸². Як бачимо, навіть у середовищі більшовиків визрівало усвідомлення несправедливості економічного визиску України з боку Кремля. Найбільш яскраво такі настрої відбивала створена в лавах комуністичної партії восени 1919 р. група федералістів на чолі з Г.Лапчинським*, яка висувала вимогу військової й господарської самостійності України та створення української комуністичної партії, підпорядкованої лише Комінтерну.

Цей лист дійшов до адресата й справив певний вплив на В.Леніна, адже він відбивав настрої багатьох українських комуністів. Попри спротив українського компартійного керівництва в особі Х.Раковського та Д.Мануїльського, значна частина практичних пропозицій авторів цього листа була врахована Кремлем. На VIII Всеросійській конференції (2–4 грудня 1919 р.) було затверджено прийняту 21 листопада резолюцію політбюро ЦК РКП(б) "Про радянську владу в Україні". У документі відзначалося, що керівництво компартії стоїть на позиції визнання самостійності УСРР. Левову частку резолюції присвячено мовному та селянському питанням. Зокрема, партійних працівників зобов'язували "всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури"⁸³.

Водночас хотілося б підкреслити, що в резолюції нічого не сказано про економічні стосунки радянської України з Кремлем. Депо до розуміння ленінського бачення можна віднайти в його "Проекті тез ЦК РКП(б) про політику в Україні", зокрема таке:

* Два з трьох авторів цитованого на початку абзацу листа входили до проводу федералістів.

"Тимчасовий блок із боротьбистами для утворення центру та до з'їзду рад, при одночасному початку пропаганди повного злиття з РСФРР. Поки – самостійна Укр.ССР, у тісній федерації з РСФРР на основі 1.06.1919"⁸⁴. Таким чином, аби мати змогу в подальшому практикувати "викачування матеріальних ресурсів", В.Ленін був ладен піти на поступки в національно-культурному питанні та відступитися від найбільш неприйнятних для українців форм організації сільського господарства (відмова від "радгоспизації" країни, на якій наполягав Х.Раковський⁸⁵). Однак ані в резолюції, ані в ленінському проекті, ані навіть у його чернетках жодним словом не було згадано про можливість збільшення господарської самостійності України. Це черговий раз підкреслює те, що для більшовицької верхівки можливість безпосереднього управління економікою УСРР була найголовнішим моментом її національної політики в Україні.

У 1919 р. для В.Леніна, як і пізніше для Й.Сталіна, були вкрай небажаними й небезпечними думки, на кшталт висловлених Б.Мдівані під час обговорення питання про утворення СРСР. Тоді грузинський комуніст наголосив: "Національне питання аж ніяк не полягає в тому, як це часто, на жаль, найбільш авторитетні товариші розуміють, – у питанні про мову або культурну чи національну автономію. Для радянської влади, для комуністів, для марксистів насамперед господарська діяльність є все й усе визначає. Ми стверджуємо, що господарський момент у жодному разі не має бути виключеним із національної проблеми. Навпаки, господарський момент має наповнювати цю національну проблему, інакше нам особливо й не варто буде вивчати цю мову, якщо їй особливого розвитку не буде, нема чого цю національну культуру створювати, якщо не буде для неї економічної бази"⁸⁶ (виділення моє – Г.Є.). Дії ж Кремля саме й були спрямовані на те, аби унеможливити створення економічної бази національної культури.

Узагальнюючи все сказане вище, підкреслимо, що економічна структура будь-якої країни тісно пов'язана з її суспільно-політичним ладом. Саме в економічній царині визначаються стратегічні завдання розвитку тієї чи іншої держави. Щоб мати шанс здійснитися, ці задачі мають бути чітко усвідомлені елітою суспільства. Водночас політичні діячі повинні враховувати не лише економічні потреби своєї країни, а й чимало інших моментів. Зокрема, інтереси своїх сусідів або конкурентів, які теж намагаються реалізувати власні цілі різними методами внутрішньої та зовнішньої політики, не зупиняючись іноді навіть перед збройним конфліктом. Це добре усвідомлювало більшовицьке керівництво.

Аналіз національної політики Кремля щодо радянської України в перші два роки існування більшовицької влади переконливо показав, що незважаючи на формальну незалежність УСРР, її економіка від самого початку існування радянської України була інтегрована з російською, і навіть виступала її донором. Підкреслимо, що **визиск України значно збільшився порівняно з дореволюційним періодом**. Тобто, використовуючи марксистсько-ленінську лексику, можна сказати, що **український селянин надавав допомогу російському пролетареві**. Однак офіційно лаври "помічника" при цьому приписувалися саме останньому.

Оскільки для більшовицького керівництва економіка України була невід'ємною частиною загальноросійської, то твердження про поступ об'єднавчих процесів від військового й політичного союзу до господарського втрачає сенс. Основним мотивом при визначенні тактики своєї поведінки в Україні для очільників більшовизму були економічні потреби центру. Конкретні кроки в економічній галузі, що сприяли жорсткій централізації, мали не характер зменшення економічного суверенітету радянської України, а швидше були звичайною для тих умов практикою господарського будівництва на звільнених з-під влади ворога територіях.

У Москві добре усвідомлювали ступінь визиску України та, висловлюючись класовою термінологією, економічну залежність російських пролетарів від українських селян. Підтвердженням цього є вкрай негативна реакція Кремля на оби-

дві спроби українського радянського керівництва запропонувати створення власної валюти в республіці. У цих економічно обґрунтованих пропозиціях Москва побачила велику небезпеку для власної економіки, оскільки у випадку паралельного обігу українських і російських грошових знаків нехтування потребами України занадто впадало б у вічі.

Провід ЦК РКП(б) завжди чітко розділяв у своїй діяльності пропагандистські гасла й практичну діяльність. Набагато важче це було робити керівникам більшовиків України на місцях, оскільки доводилося ці гасла реалізовувати на практиці. Дозволивши очолити в березні 1918 р. урядові структури радянської УНР більшовикам-українцям (М.Скрипник, В.Затонський), Кремль невдовзі зрозумів свою помилку. Ці діячі прийняли гру за дійсність і відстоювали інтереси радянської УНР не лише перед Центральною Радою та кайзерівською Німеччиною, але й перед урядом РСФРР. Тому під час другого більшовицького наступу на Україну КП(б)У та уряд радянської України очолювали діячі, яких на той час годі було назвати "українськими комуністами" – це були діячі РКП(б) на території України.

Слід зауважити, що 1918–1919 рр. наміри та бачення економічних стосунків радянської України з Кремлем у керівників ЦК РКП(б) та очільників КП(б)У фактично збігалися. Основною причиною цього було те, що керівництво УСРР до певного часу просто не звертало уваги на економічні взаємини з Кремлем, оскільки актуальними були перш за все військові проблеми. Коли ж обставини змушували розв'язувати економічні проблеми, то українські пропозиції так лякали Москву, що вона всіляко намагалася їх заблокувати. Складається враження, що ЦК РКП(б) досить ретельно прораховувало ймовірні наслідки таких ініціатив, відтак і не могло погодитися на їх реалізацію. Однак це не засмучувало більшовицьких керівників в Україні, оскільки всі негаразди відходили на другий план перед реалізацією великої мети – "світової революції". Це вже пізніше, коли основними стануть господарські завдання, з'являться принципові розбіжності між українським компартійним центром і Кремлем. У перші ж два роки існування більшовицької влади лише почалося осмислення більшовиками України несправедливості існуючого типу економічних відносин УСРР із центром. Однак, за винятком групи федералістів, до усвідомлення українськими більшовиками економічної нерівноправності справа ще не дійшла. Згодом українське компартійне керівництво вимагатиме більше прав для українського уряду в площині економіки. Але про це – в іншому дослідженні.

¹ Автор погоджується з аргументацією Е.Гелнера, який підкреслював: "Людство неперворотно стало на шлях індустріального суспільства, виробнича система якого базується на постійному розвитку науки й технології. Лише це суспільство здатне забезпечити життєдіяльність нинішнього й майбутнього населення планети, гарантувати той життєвий рівень, який зараз вважається нормальним. Аграрне суспільство вже не розглядається як варіант, оскільки повернення до нього прирікає переважну більшість населення на голодну смерть, не кажучи вже про жакливі, неймовірні злидні для меншості, яка виживе" // *Гелнер Е. Нації та націоналізм / Націоналізм / Пер. з англ. – К., 2003. – С.72. Див., також: <http://litopys.org.ua/gellner/gel05.htm>*

² *Ленін В.І. Ще раз про профспілки // Його ж. Повне зібрання творів (далі – ПЗТ). – К., 1974. – Т.42. – С.269.*

³ *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2002. – 478 с.; Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2004. – 455 с.; Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд. – К., 1997. – 207 с.*

⁴ *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.*

⁵ *Див.: Стоян П.К. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К., 1963. – С.18.*

⁶ *Гудзенко П.П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР (1917–1920). – К., 1965. – С.148.*

- ⁷ Терещенко Ю.М. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917–1920). – К., 1986. – С. 37–57.
- ⁸ Там же. – С. 37, 39.
- ⁹ Церковна В.Г. Українсько-російські відносини у 1919-1922 рр.: національно-державний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002. – С.10.
- ¹⁰ Див.: Сахаєв В.Г. Роль бюджету СРСР в економічній співдружності радянських народів. – К., 1973. – С.32–33.
- ¹¹ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917–1922. Документы и материалы. – М., 1996. – 384 с.
- ¹² Там же. – С.11.
- ¹³ Верховинець І. Соціалістичне господарство СРСР як інструмент російського імперіалізму – Б.м., 1946.
- ¹⁴ Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. – Париж, 1958.
- ¹⁵ Цит. за: Стебницький П.Я. Украина в экономике России. – Пг., 1918. – С.30. Матеріали взято з книги П.Мальцева "Україна в державному бюджеті Росії" (Лубни, 1917).
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3337. – Оп.1. – Спр.1881. – Арк.84.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 86.
- ¹⁸ Цит. за: Ветошкин М. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. – М., 1933. – С.2.
- ¹⁹ Стебницький П.Я. Указ. соч. – С.18.
- ²⁰ Там же. – С.9-10.
- ²¹ Щадилов О. Економічна політика України. – Б.м., 1919. – С.3.
- ²² Там само. – С.2.
- ²³ Стебницький П.Я. Указ. соч. – С.9–10.
- ²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.8.
- ²⁵ Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.189. – Арк.12.
- ²⁶ Там само. – Спр.188. – Арк.2. Див., також: Вестник Украинской Народной Республики. Орган ЦИК Всеукраинского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, Таганрогского совета рабочих депутатов. – 1918. – 30 марта.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.2.
- ²⁸ Там само. – Спр.189. – Арк.7.
- ²⁹ Там само. – Спр.170. – Арк.3.
- ³⁰ Там само. – Спр.189. – Арк.4.
- ³¹ Там само. – Арк.10.
- ³² Там само. – Спр.170. – Арк.3.
- ³³ Там само. – Спр.189. – Арк.12.
- ³⁴ Там само. – Спр.173. – Арк.1.
- ³⁵ Там само. – Спр.8. – Арк.1.
- ³⁶ Там само. – Спр.173. – Арк.1.
- ³⁷ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СРСР в XX веке / Под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3: Февраль 1917 – октябрь 1917. – М., 1930. – С.ХХVII.
- ³⁸ Там же. – С.ХХIX.
- ³⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.20.
- ⁴⁰ Кульчицький С.В. Народження радянського ладу (1917–1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.14.
- ⁴¹ Революция и национальный вопрос. Документы и материалы... – С.10.
- ⁴² Гай-Нижник П.П. Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.18.
- ⁴³ Мартос В., Зозуля Я. Гроші української держави. – Мюнхен, 1972. – С.19.
- ⁴⁴ Там само. – С.17.
- ⁴⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.76.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.6.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.4.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.4–5.

- ⁴⁹ Там само. – Арк.6.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.285. – Арк.5.
- ⁵¹ Об организации южнорусского металлургического государственного треста // Экономическая политика СССР. – Т.1: Ноябрь 1917 – февраль 1921 г. / Сб. док-тов под ред. Л.А.Леонтьева. – М., 1947. – С.364.
- ⁵² Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.85.
- ⁵³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.56.
- ⁵⁴ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.85.
- ⁵⁵ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.75.
- ⁵⁶ Там же. – С.57.
- ⁵⁷ Там же. – С.58.
- ⁵⁸ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.88.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк. 49–50.
- ⁶¹ Там само. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.13. – Арк.2. У даній справі знаходиться фотокопія документу, оригінал якого зберігається в московських архівах.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.71–72.
- ⁶⁴ Ветошкин М. Основные этапы развития бюджетно-финансовой системы // Бюджетная система СССР. Сборник общесоюзного законодательства. – М., 1933. – С.2.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4.
- ⁶⁶ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.96.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.3.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.16–19.
- ⁷⁰ Там само. – Арк.16.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Ленін В.І. Телеграма Х.Г.Раковському // ПЗТ. – Т.50 – С.322. Фотокопію тексту телеграми з особистим підписом В.Леніна див.: ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.19. – Арк.1.
- ⁷³ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.15.
- ⁷⁴ Цит. за: Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.89.
- ⁷⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матеріали. Довідник: У 2 ч. – К., 1997. – Ч.1. – С.535.
- ⁷⁶ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.89.
- ⁷⁷ Ленін В.І. ПЗТ. – Т.27. – С.434.
- ⁷⁸ Кульчицкий С. Комунизм в Україні... – С.88.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.3.
- ⁸⁰ Там само. – Спр.9. – Арк.1.
- ⁸¹ Там само. – Спр.15. – Арк.1–17.
- ⁸² Там само. – Арк.11.
- ⁸³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... – К., 1997. – Ч.1. – С.545.
- ⁸⁴ В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. – М., 2000. – С.306.
- ⁸⁵ Национальный вопрос в резолюциях съездов, конференций... – С.96.
- ⁸⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года: Стенографический отчет. – М., 1968. – С.497–498.

The article reviews economic relations of soviet Ukraine with Kremlin. It underlines that economic of soviet Ukraine in 1918–1919 didn't exist separately from all-Russian. On the basis of archive sources for the first time in historiography it analyses two attempts of Ukrainian soviet government to establish own monetary unit and reasons of flat objection by Kremlin of such intentions. It is accentuated, that just because of economical collecting of Ukrainian vil-lage Kremlin was able to preserve own dictatorship in Russia and spread its power upon other regions of former Russian empire. It is underlined, that Ukrainian Bolsheviks began to realize the unfairness of unequal economic relations of soviet Ukraine with the center.